Den store nordsjællandske krongodssamling 1560-1577

Finn Erik Kramer

Den store krongodssamling er blandt de mest markante begivenheder i Nordsjællands historie. Kun reformationen, de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet og industrialiseringen tåler sammenligning i betydning for landsdelens udvikling. Men mens disse begivenheder strakte sig over det ganske land, så var krongodssamlingen begrænset til få landsdele – og særlig markant i Nordsjælland, som i løbet af par årtier så godt som helt kom under Kronen.

Med krongodssamlingen skabtes grundlaget for "Kongernes Nordsjælland", en betegnelse som Nordsjælland i dag ofte markedsføres under. Og der er da også stadigt meget heroppe, som minder om krongodssamlingen samt om dens resultater og konsekvenser: Kronborg og Frederiksborg, kongevejene, Svenskegrøfterne samt dyrehaverne (kongens "vildtbaner") og de mange andre kongeligt anlagte skove.

"Kongernes Nordsjælland" lyder selvfølgeligt godt. Det appellerer til den udbredte interesse for kongehuset, og det knytter flot fortid og nutid sammen i blot to ord. Alligevel ved vi nok alle, at der er noget, som halter. Dronningens forfædre, de danske

Kong Friderich den anden god og from
Hans Naade gjorde dette Bytte
At Hilderødsholm under Kronen kom
Og Herluf til Skov Kloster flytte
1560

Fig. 1. Sandstenstavle på Frederiksborg Slot. Med disse ord mindes Frederik II det mest berømte af de store mageskifter. Herluf Trolle og Birgitte Gøye fik Skovkloster (nu Herlufsholm) med Næstved Mølle og 127 gårde plus diverse øde jorder, pendingshuse mv. på Vestsjælland. Til gengæld afstod de to hovedgårde, Hillerødsholm og Græse Hovedgaard, Græse Mølle og i alt 101 gårde, herunder "herligheden af to kirkegårde" (dvs. to bondegårde, hvis indtægter var tillagt kirken) i Græse og Sigerslevvester foruden en række huse og gårdsæder. Af de 101 gårde var (så vidt stednavnene kan tolkes) knapt 50 beliggende i Nordsjælland, heraf to i Hornsherred og hele Græse by på 17 gårde samt Hillerød by på seks gårde. De øvrige gårde lå i Oppesundby, Påstrup, Jørlunde, Sperrestrup, Lynge, Holløse, Filkenstrup, Ølskøb og Lønholt. I handelen indgik også ni gårdsæder, hvoraf otte lå i Græse og en i Ølskøb samt 16 huse i Græse, Sperrestrup, Lynge og Hillerød.

renæssancekonger, havde en hel anden magt såvel som agt, end deres efterkommere, som blev belemret med Grundloven. Den pris, som den nordsjællandske befolkning kom til at betale for kongernes "plaisire", var enorm. Vi skal ikke gøre os til dommere over historien, og de danske konger var såmænd hverken værre eller bedre end så mange andre af deres andre samtidige. Vi kan imidlertid protestere, når man i nutiden misbruger en barsk fortid ved at romantisere den. Om der overhovedet er noget at være stolte over, vil jeg overlade til læseren at vurdere.

Begrebet

Krongodssamlingen er omtalt i utallige artikler og publikationer, men mærkeligt nok er begivenheden aldrig blevet underkastet en selvstændig analyse. Det vil jeg med denne artikel prøve at råde lidt bod på, om end formatet af NoMus gør, at det ikke kan blive en fyldestgørende fremstilling.

Hvad der kan have afskrækket forskere fra dybere undersøgelser, er måske vanskelighederne med at identificere de mange adelsfolk, som Frederik II handlede med. Borset fra et enkelt tilfælde, hvor det vist i øvrigt handler om selvejerbønder, er det imidlertid lykkedes hér. At vi nu ved, hvilke adelsfolk, der ejede gods i Nordsjælland i 1560, giver os et glimrende udgangspunkt for at forstå Nordsjællands ejendoms- og bebyggelsesforhold i den forudliggende periode, middelalderen.

Krongodssamlingen var en bevidst formuleret politik fra kongemagtens side, om end egentlige beslutningsdokumenter ikke foreligger. Krongodssamling betyder, at kongen samler gods i form af hovedgårde, bondegårde og andet med det formål at blive eneejer. I renæssancen skete det som regel ved mageskifter, dvs. at man byttede lige over. Frederik II (1559-1588) gennemførte således så mange mageskifter, at man ligefrem snakker om "De store Mageskifters Tid".

Ofte måtte man dog gribe til andre midler for at få enderne til at mødes. Der kunne komme penge på bordet, eller kongen måtte i mageskiftet modtage gods, som lå i andre landsdele, end dem han egentligt var interesseret i.

Krongodssamlingens forudsætning

Ved reformationen i 1536 skabtes udgangspunktet for det, der et par årtier senere skulle blive den store krongodssamling. Det enorme gods, rundt regnet 1/3 af Danmark, som den katolske kirke havde opbygget i løbet af middelalderen, kom ved Reformationen fra den ene dag til den anden til Kronen. I Nordsjælland besad klostrene Æbelholt og Esrum samt Roskildebispen i 1536 tæt ved halvdelen af landsdelen, mens Kronen ejede knapt 30 %. Fra 1536 ejede Kronen altså nær ved 80 % af Nordsjælland (Hornsherred indgår ikke i regnestykket).

Hos den daværende konge, Christian III (1533-1559), spores ingen interesse for at samle mere gods i Nordsjælland, tværtimod. Hans interesse for Nordsjælland synes at have begrænset sig til de eksisterende jagtmuligheder, hjulpet godt på vej af den nære beliggenhed i forhold til residensstaden København.

Christian III afstod i sin regeringstid flere gange ved skødninger, mageskifter og gaver gods i Nordsjælland. Allerede i sommeren 1536 fik Københavns Universitet således det gamle kloster Knardrupgaard med hele landsbyen inklusiv kirke og mølle. Med gaven fulgte også fire gårde i Lynge og fire i Lønholt. I 1555 blev gaven til Københavns Universitet yderligere udbygget, da Christian III skænkede universitet Borup Mølle (ved Gørløse) samt i alt 27 gårde

Fig 2. Christian III.

Fig. 3. Andreas Barbys ligsten i Roskilde Domkirke.

i Sigerslevøster, Kvinderup, Ølsted, Borup, Jørlunde, Sundbylille og Lystrup.

I 1557 er Christian III endnu engang i gavehumør med sit nordsjællandske gods – for så vidt vides sidste gang. Da skænker han til sin kapellan på Københavns Slot i alt 17 gårde i Kregme, Vassingerød og Kirkelte – foruden en bolig til samme i Studiestræde i København.

De største gaver gik dog til kongens tyske kansler (svarende til vore dages udenrigsminister), Andreas Barby. I 1547 fik denne således hovedgården Faurholm med mølle og ti gårde i Stenløse samt ti gårde i Egespur, to gårde i Rønne og en gård i Ryet. I dette og de følgende gavebreve til Andreas Barby har kongen det forbehold, at Andreas Barby ikke må "skyde noget adelvildt, som er hjort og hind". I 1550 følger endnu en godsgave til Andreas Barby, nemlig en gård i Høvelt, der er en forsvunden bebyggelse ved Hammersholt, og 11 gårde i Hammersholt.

Fig. 4. Peder Oxe.

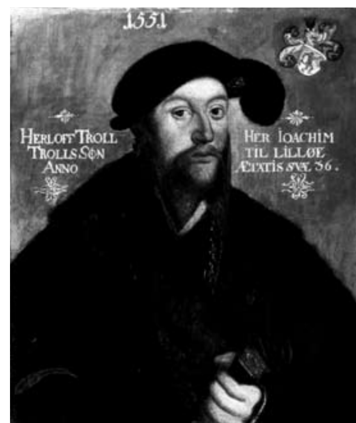

Fig. 5. Herluf Trolle.

Andreas Barby var, som de fleste af datidens herremænd, en ivrig godssamler, hvilket betød, at man tilstræbte at opkøbe bøndergods omkring sine hovedgårde og omdanne hovedgårdene til stordrift ved at nedlægge landsbyer. Det er givetvis med henblik på stordrift, at han i 1551, afstår de ti gårde i Stenløse og til gengæld får 14 gårde og et gadehus (en jordløs husmand) i Nr. Herlev samt Hanebjerg Mølle, gods som tidligere havde hørt under Esrum Kloster.

I 1554 købte rigshofmesteren Peder Johansen Oxe af Andreas Barby hovedgården Faurholm med det tilhørende gods. Dette køb skulle sammen med hans voksende fjendskab med naboen, Herluf Trolle på Hillerødsholm, medvirke til, at Peder Oxe i 1558 måtte flygte ud af landet. Kort forinden var han dog af Christian III blevet påtvunget et mageskifte, hvorved han afstod Faurholm og det tilhørende gods. Tilbage til Kronen ved dette mageskifte kom også en gård i hver af andsbyerne Store Lyngby, Ølsted, Uvelse, Sigerslev og Ravnsholt. Sidstnævnte er en forsvunden bebyggelse, hvis jorder er det nuværende Ravnsholt Hegn ved Allerød.

Frederik II

Christian III døde den 1. januar 1559 på Koldinghus, og hans søn, den jagtglade for ikke at sige jagtgale Frederik II, blev ny konge. Det skulle blive ham, der

Fig. 6. Frederik II. Maleri af Matinus Rørbye.

gennemførte den nordsjællandske krongodssamling, men disse tanker var dog endnu ikke opstået hos ham i hans første regeringsmåneder. Den 18. marts 1559 udsteder han således – med Rigsrådets samtykke - et gavebrev til Herluf Trolle på Hillerødsholm lydende på to gårde i henholdsvis Ølskøb og Skyrød (forsvundne bebyggelser i Hillerøds nærhed).

I løbet af det næste lille års tid må tankerne om at samle hele Nordsjælland for Kronen imidlertid have rodfæstet sig hos Frederik II. Vi ved, hvorfor Frederik II udvalgte sig netop Nordsjælland. Det var jagten som interesserede ham. Jagten, dvs. kongens private jagt, er i virkeligheden den eneste begrundelse kongen giver for, at han ønsker Nordsjælland for sig selv. Efter at de første mageskifter var gennemført i sommeren 1560, herunder gods under Asserbo, anmodede han således rigshofmesteren Ejler Eriksen Hardenberg om at besigtige godset, da han af noget af godset ”vil indrette en vildtbane på Halsnæs”.

God jagt var der imidlertid så mange steder i datidens Danmark, så der sikkert flere grunde til, at kongen udvalgte sig netop Nordsjælland. Man kan pege på i hvert tilfælde tre. For det første var afstanden til residensstaden København overskuelig samtidig med, at Nordsjælland lå midt i riget. For det andet var Nordsjælland en af de landsdele, hvor Kronen allerede i middelalderen ejede forholdsvist meget gods. En tredje grund, og nok den vigtigste, var dog som sagt, at det store nordsjællandske kloster- og kirkegods, rundt regnet halvdelen af landsdelen, ved reformationen i 1536 fra var kommet til Kronen. Også strategiske overvejelser omkring Øresundstolden og kongeborgen Krogen (Kronborgs forgænger) kan have haft indflydelse på beslutningen.

Landsdelens produktive potentiale, dvs. værdi, i form af bygninger, jorder, skove, fiskevande osv. var ikke en eksplicit grund til at kongen udvalgte sig Nordsjælland. I takt med krongodssamlingens gennemførelse, blev bøndergodset i Nordsjælland imidlertid drevet på samme måde, som alle andre steder med landgilder, som skulle afleveres på lensgårdene hos lensmændene. Det betød, at selv om kongens jagt i princippet omfattede hele Nordsjælland, så lå skovene i den vestlige del af Nordsjælland som øer mellem markerne, mens forholdet i den mere skovprægede østlige del samt i Gribskov nærmest var modsat.

At det var jagten, som var den altoverskyggende drivkraft hos kongen, underbygges af en anden kendsgerning, nemlig at der kun rent undtagelsesvist indgår købstadsgårde i de nordsjællandske mageskifter. Det er derfor også en sandhed med modifikationer, når det normalt antages, at kongen efter krongodssamlingen ejede hele Nordsjælland. Købstadsgårdene havde som regel andre ejere.

Kongen havde fra starten truffet en klar beslut-

Fig. 7. Fra 1560 var Krogen et af de tre nordsjællandske len. Frederik II lod borgen helt ombygge, og i 1577 skiftede den navn til Kronborg.

ning om den geografiske afgrænsning af området. Det var Nordsjælland samt området ind mod København, men det omfattede ikke Hornsherred. I flere af de tidlige mageskifter kan vi således se, at han til gengæld for gods i Nordsjælland bl.a. afstår gods i Hornsherred. Et eksempel er fra den 7. marts 1560, hvor han giver Corfitz Knudsen Ulfeldt forleningsbrev på Eskilsø i Roskilde Fjord, "som Christoffer Throndsen (Rustung) nu har i værge".

I forbindelse med – og i takt med – krongodssamlingen blev det nordsjællandske lensvæsen lagt om fra små til store len. Endnu i 1550erne var krongodset i Nordsjælland således opdelt i en række små len, hvor der hvert sted sad en adelsmand, f.eks. Æbelholt, Esrum, Knardrup, Slangerup, Slagslunde, Ramløse og Havelse for blot at nævne nogle. Efter 1560 var der som oftest kun tre len, Frederiksborg, Krogen (fra 1577 Kronborg) og Hørsholm. Disse var i perioder underlagt hinanden, når de havde den samme lensmand, og i perioder endda lagt under Københavns Slot.

Smålenene

Nogle af de gamle smålen fik lov at eksistere efter 1559, fordi lensmændene havde livsbrev på dem, men de skulle så svare til, dvs. var underlagt, et af de store len. Også disse lensmænd tilstræbte Frederik II dog at slippe af med. Selv om lensudskiftningen ligger udenfor denne artikels emne, skal et enkelt eksempel dog fremdrages, nemlig Jacob Brunsen Sested på hovedgården Havelsegaard i Store Havelse.

Han havde fået gården i forlening af Christian III i 1550 sammen med 13 gårde og to gadehuse i samme landsby. I forleningen indgik også Havelse Mølle samt otte gårde i henholdsvis Jørlunde, Ølstykke, Udlejre, Snostrup og Gørløse. Siden fik han, nu som kongens staldmester, også byerne Skævinge og Strø med møllen, "gaarden Kregme" og sidst en gård i Hørup. Det var således ved Frederik II´s kroning et ganske betydeligt gods Jacob Sested rådede over. Han blev i 1554 gift med Lene Tønnesdatter Viffert. Lenes slægt havde gamle nordsjællandske rødder, idet hendes bedstefar havde været lensmand på Hovgaard ved Annisse. Den 23. april 1561 er det

Fig. 8. Kalkmaleri i Ølsted Kirke, som angiveligt skulle forestille Lene Viffert. Det er der dog vist hendes moder, Christense Jensdatter Ulfstand, da våbenskjoldet over hende tilhører denne slægt. Lenes mand, Jacob Sested, skulle være blevet fjernet, da det store vindue blev bygget i 1800-tallet. Det var dog nok Lene, som blev fjernet, da de to svaner, som bider i en ring, er Vifferts hjelmmærke, og da det tredelte skjold derunder med lidt god vilje kan være Vifferts.

imidlertid slut med den nordsjællandske tilværelse, for da giver Frederik II sit første brev på Frederiksborg Slot, hvor Jacob og Lene må opgive Havelsegaard og alle deres nordsjællandske forleninger. Til gengæld fik de herregården Kjærstrup på Tåsinge.

På kompromis

Selv om Frederik II således tilstræbte at smide de gamle lensmænd ud af Nordsjælland, var han alligevel tvunget til at gå på kompromis i sit krav om eneret over landsdelen. Han havde nemlig en række embedsmænd i Nordsjælland, som han i visse tilfælde måtte sikre et lokalt udkomme. Ofte klarede han problemet ved, at give dem Kronens part af tienden fra en eller flere sognekirker, men i flere tilfælde forlenede han ejendomme, og i et par tilfælde skred han endog til egentlige skødninger. Problemet var særligt udtalt omkring Helsingør, hvor slægterne Lilliefeld og Rosenvinge i generationer havde boet i byen og beklædt stillingerne som toldere, borgmestre og rådmænd. I 1563 får Kirstine, enke efter Peder Hansen Lilliefeld, forhenværende tolder i Helsingør, således lov at blive på Borupgaard lidt syd for Helsingør mod at betale landgilde.

Særligt Henrik Mogensen Rosenvinge, tolder og borgmester i Helsingør, stod i gunst hos kongen. Således forlenes han i 1565 med en enghave "ved Stranden i Tikøb Sogn", som ovennævnte Kirstine sidst have haft i forlening. Samme år får han først forlening og siden skøde på to gårde i Egebæk (forsvunden bebyggelse i vore dages Egebæks Vang). Siden får han en anden grund i Tikøb Sogn og endda "tilladelse til at fiske med to ruser i to fra Gurre Sø løbende bække syd for Horserød".

Også et par andre undtagelsestilfælde kendes fra Helsingørkanten. I 1562 giver kongen således Hospitalet i Helsingør (det tidligere karmeliterkloster) gavebrev på landsbyen Flynderup med tre gårde. Og i 1564 får Frederik Christiansen, foged på Frederiksborg Slot, livsbrev på Hornsøholm, som

Fig. 9. Thale Holgersdatter Ulfstand, som i 1560 mageskiftede Stenholt for Bosjø Kloster.

angives at ligge i Holbo Herred (omtrent svarende til vore dages Gribskov Kommune).

Administrationen af krongodssamlingen

Frederik II var ved sin tronbestigelse selvfølgelig bekendt med de nordsjællandske herregårde og vel også med de fleste af adelsfolkene heroppe. I øvrigt var han i sit første regeringsår flere gange i Nordsjælland, f.eks. mellem den 11. og 15. oktober 1559, hvor han udsteder 18 breve på Faurholm. Dagen før han kom til Faurholm, havde han på Æbelholt Kloster haft møde med Thale Holgersdatter Ulfstand til Stenholt ved Esrum Sø. Her indgik han det nok så berømmelige væddemål om hendes enkestand (se NoMus 2/2004).

Om den unge konge denne dag førte forhandlinger om mageskifte med fru Thale, ved vi ikke, men det er nok ved rejserne heroppe i 1559, at han fattede kærlighed til Nordsjælland. Han har sikkert også son-

Fig. 10. Asserbo, nu om dage ofte kaldet Asserbo Slotsruin, som i 1560 tilhørte Gert Jensen Ulfstand og Gørvel Abrahamsdatter Gyldenstjerne.

deret terrænet hos Herluf Trolle på Hillerødsholm, som fra foråret 1560 bliver hans fremmeste embedsmand i krongodssamlingen.

Allerede den 10. februar 1560 skriver kongen imidlertid til rigshofmester Ejler Eriksen Hardenberg samt til Verner Tønnesen Parsberg, Jacob Mouridsen Sparre-Skaane og Jacob Mikkelsen Brockenhuus. Frederik II oplyser, at han er nået til enighed med både Gert Jensen Ulfstand og Thale Holgersdatter Ulfstand om mageskifter. Med Gert Jensen Ulfstand var der truffet aftale om, at denne skulle have Bækkeskov Kloster i det nordøstlige Skåne mod til gengæld at afgive hovedgården Asserbo og hans øvrige gods i Nordsjælland. Denne aftale blev siden væsentligt udbygget i favør for enken, Gørvel Abrahamsdatter Gyldenstjerne. Med fru Thale gik aftalen ud på, at hun skulle have Bosjø Kloster i Skåne mod til gengæld at afgive sin hovedgård Stenholt og hendes øvrige gods i Nordsjælland. Samme dag befaler kongen, at Ejler Hardenberg skal udfærdige papirerne, da han af noget af det ovenfor omtalte gods vil lave en vildtbane på Halsnæs "og der omkring" samt, at Verner Parsberg, Jacob Sparre og Jacob Brockenhuus skal møde og ligne godset, når papirerne var klar. Endeligt sendes der brev ud til Gert Ulfstand og Thale Ulfstand om, at de skal være til stede, når ligningsmændene kommer.

Staten havde i 1560 ikke, som nu om dage, registre og fortegnelser over alt mellem himmel og jord, så kongen beordrede den 27. marts 1560 Herluf Trolle til at udarbejde en liste over hvem af adelen, kapitlet i Roskilde, "de Højlærde" ved Københavns Universitet og andre, der ejede gods i Nordsjælland. Et brev af den 25. april 1560 fra Herluf Trolle til kongen om emnet er vedføjet en foreløbig liste (slægts- og adelsnavnene i parentes er indføjet af artiklens forfatter): "Disse efterskrevne gode mænd (FEK: og kvinder) har ejendomsgods i Holbo og Try Herreder" (dvs. i Nordsjælland):

Lasse Iiffuersson (Laurids Iversen Serlin)
Niels Trolle (Niels Jacobsen Trolle)
Gertt Vulstand (Gert Jensen Ulfstand)
Hans Laurisson (Hans Lauridsen Baden)
Frv Talle (fru Thale Holgersdatter Ulfstand)
Frederick Leyll (Frederik Sandersen Leyel, borger og senere borgmester i Helsingør)
Mogens Krabbe (Mogens Tygesen Krabbe)
Frv Elene Gøye (fru Eline Mogensdatter Gøye)
Mogens Goske (Mogens Godskesen Bielke)
Frv Anne her Iahn Vrnis (fru Anne Markvardsdatter Rønnow, hr. Johan Jørgensen Urnes efterleverske)
Otthe Rudt (Otto Knudsen Rud)
Herloff Trolle (Herluf Jacobsen Trolle)
Eyler Rønno (Ejler Marquardsen Rønnow)
Morthen Krabbe (Morten Tygesen Krabbe-Østergaard)
Erick Rosenkrandz Ottis søn (Erik Ottesen Rosenkrantz-Arreskov)
Erik Bolle (Erik Madsen Bølle)
Frv Metthe Hans Bernekos (Mette Johansdatter Oxe, Hans Mortensen Barnekows efterleverske)

Pouil Skynckell (Poul Poulsen Skinkel)

I brevet fra Herluf Trolle nævnes også Henrik (Bertelsen) Holck, som dog blot var forlenet med præbendet "Hellig Tre Kongers Kapel" i Roskilde Domkirke. Under præbendet hørte gods i Nordsjælland.

Nogle uger senere, den 7. maj, skriver Frederik II til Herluf Trolle med oplysning om, at han nu vil sende brev ud til de pågældende om, at de skal indsende registre over deres jordegods i Nordsjælland til kongen. Det gør han samme dag. På kongens liste er der kommet flere navne til:

Mogens Krabbe (Mogens Tygesen Krabbe-Østergaard)
Niels Andersen (Niels Andersen Dresselberg)
Jens Brade (Jens Axelsen Brahe)
Jens Rosengaard (Jens Tetzen Rosengaard)
Fru Lene Basse Christoffersens (Lene, Basse Christoffersen Basses efterleverske (ofte, vist fejlagtigt, udlagt som Lene Tønnesdatter Viffert)
Frv Inger, Peder Hansens (Fru Ingeborg Nielsdatter Gyldenløve, Peder Hansen Billes efterleverske)

Til gengæld mangler udover Gert Jensen Ulfstand, Thale Holgersdatter Ulfstand og - af naturlige årsager - Herluf Jacobsen Trolle følgende på listen: Niels Jacobsen Trolle, Otto Knudsen Rud, Morten Tygesen Krabbe-Østergaard og Poul Poulsen Skinkel på listen. Morten Krabbe, som optræder i Herluf Trolles liste, var nok en fejlskrivning for broderen Mogens Tygesen Krabbe-Østergaard, som vi finder i kongens liste.

Der synes at være endnu et par fejl på de to lister. Således gennemførtes der, så vidt vides, ikke et mageskifte med Mogens Godskesen Bielke, hvilket vist skyldes, at han ikke ejede gods i Nordsjælland. Af kilder fra 1551 og 1553 ved vi dog, at han havde pant i nordsjællandsk gods.

Heller ikke Lene Tønnesdatter Viffert til Havelsegaard var blandt de adelsfolk kongen mageskiftede med. Det gjorde han derimod med hendes broder, Axel Tønnesen Viffert, som i 1563 fik to gårde i Skåne til gengæld for en gård i Lynge og en gård i Bonderup samt 200 rhinske gylden.

På grund af livets forgængelighed nåede kongen i flere tilfælde ikke at mageskifte med listens adelsfolk, således med fru Anne Markvardsdatter Rønnow (død før 1572), enke efter Johan Jørgensen Urne (død 1537). Godset, en gård i Kvinderup, en gård i Skævinge og Eskemosegaard ved Hørsholm gik imidlertid i arv til deres datter, Mette. Først i 1587, i øvrigt som det sidste af alle mageskifterne, får Frederik II skøde på de tre gårde fra Mettes mand, den skotske adelsmand Alexander Durham. Det var dog gårde, som "kongen allerede har modtaget for længere tid siden og oppebåret afgiften heraf".

I endnu et tilfælde indhentede tiden listen, idet ridder og rigsråd Erik Madsen Bølle døde i 1562 – i øvrigt som den sidste mand i denne adelsslægt. Hans nordsjællandske gods gik i arv til den ene af hans to døtre, Kirsten, og med hende indgik kongen i 1574 et mageskifte, som omfattede en gård i hver af landsbyerne Tibirke, Vinderød, Karsemose og Store Lyngby.

Lidt uklart er det, hvad der skete i tilfældet med den skånske adelsmand Jens Axelsen Brahe. Han døde allerede i januar 1561, men hverken hans hustru eller børn indgik mageskifter med kongen. Det gjorde derimod Otto Tygesen Brahe, som ikke optræder på de to lister, da han i 1563 får ni gårde på Fyn og til gengæld bl.a. afstår en gård i Hørup. I øvrigt indgik dennes søn, Jørgen Ottesen Brahe, også i 1582 et mageskifte med Frederik II, hvor han bl.a. afstod en gård med jord og ejendom i Klosterstræde i Helsingør. Det er dog tvivlsomt om sidstnævnte mageskifte kan ses som en del af krongodssamlingen, da denne som sagt ikke omfattede gårde i de nordsjællandske købstæder.

Krongodssamlingen i runde tal

Med forbehold for at jeg har overset nogle kilder, omfattede den nordsjællandske krongodssamling i alt 42 mageskifter og skødninger. Af disse gennemførtes langt de fleste, 33, i begyndelsen af Frederik II's rege-

ringstid, fra 1560-1563. Under Syvårskrigen 1563-1570 gennemførtes der blot tre handler, mens de sidste seks gennemførtes i perioden 1571-1587.

Handlerne omfattede i alt 19 hovedgårde og 1.669 bøndergårde. Hertil kom meget andet som f.eks. 21 vand- og vindmøller, 38 mindre gårde (halvgårde og pendingsgårde), 51 huse, 18 fiskeboder, 4 bundgarnssteder, 2 smedjer og ganske betydelige pengebeløb.

Selv om der måske er et par undtagelser, synes kongen ikke at have benyttet sig af magtfordrejning, og faktisk er der et par tilfælde, hvor modparten synes at have gjort den bedste handel.

Fig. 11. Knardrupgaard, den gamle Hvideborg og siden kloster, kom i 1561 til Kronen fra Københavns Universitet. Den nuværende Knardrupgaard skimtes mellem træerne.

Ikke alle handler var "rene" nordsjællandske, dvs. gods i Nordsjælland for gods i andre landsdele. Man kan derfor ikke umiddelbart konkludere, at halvdelen af værdien af ovennævnte fandtes i Nordsjælland og den anden halvdel i andre landsdele. Men forsigtigt anslået drejede det sig om 35-40%.

Hovedgårdene

I Nordsjælland fik kongen ni hovedgårde. Det var Asserbo, Stenholt ved Esrum Sø, Borsholm, Hillerødsholm, Græsegaard, Knardrupgaard, Veksøgaard samt Ellingegaard og Torupgaard, begge på Halsnæs. Sammen med Veksøgaard fik kongen også hovedgården Sørup ved Ringsted.

Til gengæld afstod kongen 10 hovedgårde inklusiv fire klostre. Gørvel Abrahamsdatter Gyldenstjerne, enke efter Gert Jensen Ulfstand, fik som sagt forhandlet sig frem til betydeligt mere, end manden havde formået. For at afstå Asserbo fik hun Bækkeskov Kloster (nu Bäckaskogs Slott), Høgested og Kastløse Hovedgaard i Skåne. Det var en handel, som først blev endeligt afsluttet i 1574.

Thale Holgersdatter Ulfstand, enke efter Poul Pedersen Laxmand, afstod Stenholt og fik til gengæld Bosjø Kloster i Skåne. Herluf Jacobsen Trolle og Birgitte Mogensdatter Gøye afstod Hillerødsholm og Græse Hovedgaard og fik til gengæld Skovkloster (nu Herlufsholm). Laurids Iversen Serlin afstod Ellingegaard og fik ikke nogen anden hovedgård men til gengæld livsbrev på Ellingegaard. Otto Knudsen Rud og Pernille Johansdatter Oxe afstod ikke nogen hovedgård, men fik Sæbygaard i Vendsyssel. Københavns Universitet afstod

Fig. 12. Af hovedgården Veksø er intet længere synligt, men den har ligget på det lave lysebrune område midt i billedet.

Fig. 13. Høgested i Skåne var en af tre hovedgårde, som Gørvel Abrahmamsdatter Gyldenstjerne fik for Asserbo.

Knardrupgaard og fik St. Clara Kloster i Roskilde. Niels Jacobsen Trolle afstod Torupgaard på Halsnæs og fik Braade Hovedgaard (nu Holsteinborg). Og endeligt afstod Hellig Tre Kongers Kapel i Roskilde de to hovedgårde, Veksøgaard og Sørup ved Ringsted. Til gengæld fik de hovedgården Gundsøgaard ved Roskilde.

Udover ovennævnte er der mindst et par handler, som muligvis omfattede hovedgårde. Christian Jensen Munk afstod ikke nogen hovedgård, men han fik gården Langaas i Halland. Dette var vist nok en hovedgård.

Hovedgården Lyngbygaard har jeg beskæftiget mig med i sidste nummer af NoMus. Her sad endnu i 1562 Niels Andersen Dresselberg, men der findes ikke noget dokument (i hvert tilfælde ikke bevaret), hvor han mageskifter den med kongen, så gården var vist allerede kommet til Kronen i Christian III´s regeringstid. Måske var den blevet afhændet til kongen i 1554, hvor Niels Andersen overtog Vindingegaard på Sydsjælland?

Handler uden hovedgårde

I alt 32 handler omfattede ikke hovedgårde. Flere af dem var dog alligevel ganske betydelige. Således indgås der fire mageskifter med Kapitlet og Domkirken

Fig. 14. Niels Jacobsen Trolle, en broder til Herluf, afstod i 1562 Torupgaard på Halsnæs og fik til gengæld Braade (det nuværende Holsteinborg). Han omkom i 1565 i et søslag ved Bornholm og blev begravet sammen med moderen, Kirsten Herlufsdatter Skave, i Torup Kirke på Halsnæs.

i Roskilde, som omfattede hele 416 gårde, heraf 82 i Nordsjælland.

Christian III havde i 1557 givet Kapellaniet på Københavns Slot et antal gårde i en række landsbyer i Nordsjælland. Det er nok disse, 17 gårde og ni gårdsæder, som kongen i 1572 mageskifter med

Prædikant-embedet på Københavns Slot til gengæld for 13 gårde andre steder.

Endeligt var der blandt mageskifterne med gejstlige institutioner et fra 1563 med Skt. Jørgens Hospital ved Roskilde, som fik en gård i Store Valby for til gengæld at afstå en gård i Ølsted, "der ligger i Kongens Fredejagt, og derfor er blevet lagt under Frederiksborg Slot".

Adelens strøgods

De øvrige mageskifter omfattede fortrinsvis adelens strøgods i Nordsjælland, hvilket betyder, at det var gods, som gennem generationer via arv og giftermål var blevet fordelt på flere og flere arvinger.

Et eksempel på dette er godset efter Peder Johansen Oxe (død omkring 1441) og sønnen Johan Pedersen Oxe, som døde omkring 1490. Begge havde været store godssamlere i Nordsjælland. Johan var udover at være hofmester, høvedsmand på Krogen og lensmand på Søborg, og han havde også ejet Asserbo og Veksø. Via sønnen Johan Johansen Oxe til Nielstrup og dennes hustru Mette Mogensdatter Gøye (en søster til Pernille Gøye) gik det nordsjællandske gods i arv til i hvert tilfælde fire af deres børn, Pernille, Mette, Albrekt (senere den første forstander på Herlufsholm og i øvrigt som slægtens sidste mand død i Hillerød i 1577) samt den nok så berømte rigshofmester Peder (fig. 4). De fire søskende mageskifter

Fig. 15. Sæbygaard, nu herregårdsmuseum, som Pernille Oxe fik i 1560 for bl.a. 21 nordsjællandske gårde.

med Frederik II i henholdsvis 1560, 1561, 1562 og 1567.

Pernille var den af børnene, som havde arvet mest gods i Nordsjælland. Hun og hendes mand Otto Knudsen Rud til Møgelkjær fik da også bl.a. herregården Sæbygaard i Vendsyssel i mageskiftet med kongen. I Nordsjælland havde de fire børn bl.a. 30 gårde, herunder de to landsbyer Lillerød og Grimstrup i deres helhed, foruden en del andet, som alt sammen kom til kongen.

Det vil her føre alt for vidt at gennemgå samtlige mageskifter, men opstillet i listeform, hvor kun antallet af gårde, som adelen afstod i Nordsjælland anføres, er det følgende:

Hofmester Ejler Marquardsen Rønnow til Hvidkilde afstod fem gårde i Oppesundby, Kvinderup, Gørløse og Store Værløse.

Mogens Tygesen Krabbe-Østergaard til Vegholm afstod 15 gårde i Mørdrup og Esperødgærde.

Hans Lauridsen Baden til Nørregaard ved Sakskøbing, frem til 1561 lensmand på Ramløse, afstod fem gårde i Kolsbæk, Ludshøj og Nellerød.

Poul Poulsen Skinkel-Lilje til Østrupgaard på Fyn afstod seks gårde i Stenløse, Rørbæk, Lynge og "Schoverlundt". Poul Skinkel var gift med Ide Andersdatter Dresselberg, som stammede fra Lyngbygaard ved Lille Lyngby, og det er antageligt hendes arvegods mageskiftet handlede om.

Vincents Jensen Juel til Hesselmed ved Oksbøl afstod på vegne af sin hustru, Eline Mogensdatter Gøye, tre gårde i Lynge.

Hans Pedersen Basse til Sem og Fos i Norge, senere kansler i Norge, afstod (af sin moder, Ingeborg Nielsdatter Gyldenløves gods) tre gårde i Lynge og Tollerup på Halsnæs.

Henrik Mogensen Rosenvinge, borgmester i Helsingør, afstod fem gårde i Vejby, Fjellenstrup, Holgestrup samt gården Kathøj ved Tikøb. Endvidere afhændede han det pant, han havde fra Esrum i gården Kathøj og to gårde i Fjellenstrup.

Malte Jensen Sehested til (Nørre) Holmgaard ved Ringkøbing afstod en gård i Sigerslev.

Christoffer Ovesen Lunge Dyre-Tirsbæk til Odden ved Hjørring afstod to gårde i Sigerslevøster.

Jens Mogensen Rosenvinge, tolder i Helsingør, afstod en gård i Pårup.

Margrethe Nielsdatter Arenfeldt til Gundetved (nu Selschausdal) ved Kalundborg, enke efter Jens Tetzen Rosengaard, afstod "3½ pund korn, 3 skilling grot" i Hagerup samt tre gårde i Sundbylille, Skenkelsø og Bonderup.

Rigsråd Peder Eskesen Bille til Svanholm i Hornsherred afstod en gård i Lille Rørbæk.

Otto Tygesen Brahe til Knudstrup i Skåne afstod to gårde i Hørup og "Hverstrup".

Otto Eriksen Banner til Asdal ved Hirtshals afstod to gårde i Snostrup og "Fillendtsløf".

Ejler Hansen Krafse til Assendrup ved Næstved afstod tre gårde i Strølille.

Erik Ottesen Rosenkrantz af Arreskov afstod en gård i "Kiedrup" (Kistrup?).

Herluf Mauridsen Skave til Eskilstrup ved Ringsted afstod en gård i Bonderup.

Kirsten Eriksdatter Bølle, enke efter Jesper Hansen Krafse, afstod fire gårde i Tibirke, Vinderød, Karsemose og Store Lyngby.

Jørgen Ottesen Brahe til Gundestrup afstod en gård med jord og ejendom i Klosterstræde i Helsingør. Da det er en købstadsgård, skal mageskiftet muligvis ikke ses som en del af krongodssamlingen.

Endeligt solgte "Laurids Jensen af Gunderød og Jørgen Hansen af "Lindbyø" i 1566 en gård i Ludserød (nu Høvelte) til kongen. Disse to personer var muligvis selvejere.

Fig. 16. Frederiksborg Slot. Forborgen til venstre i billedet er fra Frederik II´s tid.

Afslutning

Med krongodssamlingen havde adelen afgivet samtlige sine hovedgårde i Nordsjælland. Adelsslægter, som i flere tilfælde havde boet heroppe i generationer, måtte flytte til andre landsdele.

I de fleste tilfælde blev deres nordsjællandske herregårde ret hurtigt revet ned. Det gælder bl.a. for Lyngbygaard, Stenholt og Faurholm, som alle beviseligt blev revet ned i anden halvdel af 1500-tallet. Og det er under alle omstændigheder mege længe siden, at den sidste nordsjællandske herregård forsvandt.

Den nordsjællandske adelshistorie sluttede dog ikke med Frederik II og krongodssamlingen, idet kongerne siden indsatte adelsmænd som lensmænd på slottene Kronborg, Frederiksborg og Hørsholm samt i Hornsherred på Abrahamstrup (nu Jægerspris) og - for en kortere periode i 1500-tallet - også Selsø. Blandt disse var mange berømmelige mænd i Danmarkshistorien, men det er en anden historie.

Hvilken umiddelbar betydning det fik for bønderne i Nordsjælland, at de nu var blevet kronbønder, melder kilderne ikke meget om. Let har det dog næppe været de første år, hvor Syvårskrigen pålagde befolkningen hårde byrder. De fik også påtvunget nye og tunge opgaver, som at køre sten frem til opførslen af Frederiksborg Slot og at brænde og bringe trækul til Københavns Slot. Nogle steder blev deres marker oversvømmet på grund af kongens dæmningsbyggerier, og adskillige steder blev landsbyer nedlagt.

Efterhånden kom bøndernes adgang til skovenes resurser også under stramt opsyn, ligesom de skulle vedligeholde de nyanlagte kongeveje.

I 1585 udstedte Frederik II en forordning, hvor han forbyder al fiskeri i en række nordsjællandske søer, da han vil have det for sig selv. Straffen for forsyndelser var streng, de skal straffes på ”Liv, Hals og Gods uden al Naade”. Også Christian IV holdt hårdt på fiskerettighederne ved at indsætte særlige fiskemestre.

Op gennem 16- og 1700-tallet er klagerne fra bønderne over tingenes tilstand utallige. Som regel var kongerne dog lydhøre overfor bøndernes klager, - hvilket oftest skete ved at nedsætte deres landgilde i en kortere periode. Tilsyneladende kneb det betydeligt mere med at få lensmændene til at omsætte kongens nåde i praksis. I hvert tilfælde findes der en del eksempler på, at bønderne gentager deres klager, og at kongerne påbyder deres embedsmænd at virkeliggøre det tidligere befalinger.

Det som nordsjællænderne efter krongodssamlingen kom til at lide mest under, var dog sikkert den voldsomme stigning i vildtbestanden. I midten af 1600-tallet fortælles således, at vildtet forekom i hobetal mellem Kronborg, Frederiksborg og København, hvor det fortærede og nedtrådte afgrøderne. Det var så tamt, at det end ikke veg til side for mennesker. Det fortælles endvidere, at det gik ind i bøndernes kålhaver og ikke lod sig jage væk. Der var mange eksempler på, at dyrene angreb heste, kvæg og endog mennesker. Dyrene havde med andre ord efterhånden udviklet en unaturlig adfærd. Bønderne måtte selvfølgelig ikke jage det, og det havde kun en naturlig fjende: Kongens jagtselskaber. Det var således en høj pris, nordsjællænderne måtte betale for kongens ”plaisire”! En af de mere bizarre var, at hvis bønderne havde hunde, skulle de lade hundens ene forben afskære for, at den ikke kunne jage vildtet.

Selv om det således var så som så med romantikken i Nordsjælland i gamle dage, og det hele virker temmelig forskruet set med vor tids øjne, så var krongodssamlingen nok ikke ubetinget dårlig for befolkningen. Op gennem 16- og 1700-tallet sank den danske bondestand ned i stadig større armod. Særligt hårdt led de, som var underlagt tyraniske herremænd og ridefogeder, der pressede bønderne til det yderste. De nordsjællandske bønder måtte bære deres del af byrderne, når krig hærgede landet, og af og til sad der lensmænd på slottene, som fór hårdt frem mod dem. Men den usselhed, som prægede Jeppe og mange af hans ligesindede på Holbergs tid, har man ikke indtryk af var udbredt i Nordsjælland.